

Μεταθανάτιες τύχες του Ανδρέα Κάλβου

Ένας διανοούμενος ποιητής στα όρια γλωσσών και πατρίδων

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ

Μιχαήλ Πασχάλης,
Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2013, 320 σελ.

Η κυρίαρχη προσέγγιση εκτιμά ότι ο Ανδρέας Κάλβος και γνωρίζει και αξιοποιεί στην ποιητική του την αρχαιοελληνική γραμματεία, μάλιστα το κάνει με την οξυδέρκεια έμπειρων μελετητή. Πολλοί, επίσης, ισχυρίζονται ότι είναι εκδήλωση ποιητικής τόλμης η συχνή απόκλιση του γλωσσικού ιδιώματος του ποιητή από την ελληνική, και ως προς τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, αλλά και ως προς την έννοια των λέξεων που χρησιμοποιεί. Ένα νέο βιβλίο για τον Κάλβο αμφισβητεί αυτές τις παραδοχές. [ΤΒ]]

Είναι, βέβαια, μία ιδιότυπη περίπτωση στα γράμματά μας ο Ανδρέας Κάλβος. Αν ακόμα και σήμερα αγνοούμε το πρόσωπό του, το έργο του, ποιητικό και άλλο, εξαιρώντας τις δύο ελληνικές του συλλογές (*Λύρα*, 1824 & *Λυρικά*, 1826), το γνωρίσαμε σταδιακά μέσα σε ένα μεγάλο άνυσμα χρόνου, που αγγίζει στα ακραία του όρια τρεις αιώνες: από το 1884, που ο ιταλός φασκολιστής Camillo Antona-Traversi έφερε στο φως, κολοβωμένη έστω, την αδημοσίευτη στα χρόνια της «Ode agli Jonii» («Ωδή στους Ιονίους»), μέχρι το 2003, που ο Λεύκιος Ζαφειρίου ανακάλυψε την ωδή *Ελπίς πατρίδος*, το πρώτο δημοσιευμένο και σαφώς χρονολογημένο ελληνικό ποίημά του (1819). Στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, με μεγαλύτερη πύκνωση σε ορισμένες στιγμές (π.χ. δεκαετία του 1960), οι έρευνες κυρίως του Mario Vitti και του Γεωργίου Ζώρα, για να αναφέρω μόνο τις εξέχουσες συμβολές, μας γνώρισαν έναν μεγάλο όγκο της συγγραφικής του παραγωγής, κυρίως ιταλικής και κατά βάση ανέκδοτης. Την ίδια πορεία, αποσπασματική και ασύμμετρη, ακολούθησε και η συγκρότηση του σώματος της αλληλογραφίας του.¹

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό το στοιχείο που συνιστά την ιδιοτυπία του. Υπάρχει και ένα δεύτερο, εξίσου σημαντικό: σπουδαίο και σημαίνον δηλαδή. Εννοώ τον τρόπο (αλλά και τον βαθμό) με τον οποίον όλος αυτός ο σταδιακά αναδυόμενος κειμενικός πλούτος εντάχθηκε

στην έρευνα των μελετητών του. Γιατί η περίπτωση του Κάλβου, ως προς αυτό, δεν μοιάζει με εκείνη του Σολωμού. Για τον δεύτερο, αναζητήθηκαν συστηματικά οι πηγές και τα ερεθίσματα που έλαβε από τον ιταλικό κόσμο, μελετήθηκε το πέρασμα (κυρίως κατά την πρώτη περίοδο) από την ιταλική στην ελληνική γλώσσα, το ιταλό-γλωσσό έργο του (ποίηση, στοχασμοί, σημειώσεις, αλληλογραφία) μεταφράστηκε, εντάχθηκε στο corpus της παραγωγής του και συνεξετάστηκε με το ελληνόγλωσσό. Αλλά, όσον αφορά τον Κάλβο, είναι υπερβολή αν πούμε ότι το πέραν των είκοσι ωδών έργο του, σε μεγάλο βαθμό ακόμα και σήμερα αγνοείται; Δεν εκσυγχρονίστηκαν οι πρώτες εκδόσεις, δεν επιχειρήθηκαν έγκυρες μεταφράσεις, δεν συνεξετάστηκε ως όλον (ως έργο «ενός ανθρώπου» δηλαδή) το πολύγλωσσό έργο του, δεν μελετήθηκε ο βαθμός και ο τρόπος επικοινωνίας της «ιταλικής» με την «ελληνική» παραγωγή του, δεν συνεξετάστηκαν οι γλώσσες του, δεν μελετήθηκαν συστηματικά τα πνευματικά-ιδεολογικά περιβάλλοντα εντός των οποίων γεννήθηκαν τα έργα του, δεν ιστοριοποιήθηκαν οι ιδέες του, δεν εκδόθηκαν ποτέ άπαντα τα «Άπαντά» του. Σχηματοποιώ, και ίσως αυτή μοιάζει μια υπερβολική εκτίμηση. Η απελπιστική αυτή ακολουθία των αρνήσεων υπονομεύεται, πάντως, παρήγορα από το γεγονός ότι η οπτική και η ερευνητική μας διάθεση διαφοροποιείται στα πρόσφατα χρόνια. Παρά τις νέες συμβολές, ωστόσο, η εικόνα του

Κάλβου, η εικόνα του αποκλειστικά ελληνόγλωσσου «εθνικού ποιητή», διαμορφώθηκε για πολλά χρόνια με βάση αυτές τις αρνήσεις.

Οι λόγοι της στρέβλωσης υπήρξαν πολλοί, θα αναφέρω μόνο δύο, οι οποίοι εντέλει συναιρούνται: την εσωστρέφεια των μελετών και την κατίσχυση της εθνικής ιδεολογίας.² Αλλά δεν ίσχυσαν αυτοί και για την περίπτωση του Σολωμού; Προφανώς ναι, και γνωρίζουμε τις καθυστερήσεις και τις αλλοιώσεις, αλλά στην περίπτωση του Κάλβου η εθνική ιδεολογία βρήκε ένα προνομιακό πεδίο: έναν ποιητή που μοιάζει να έχει δύο απολύτως διακριτές φάσεις στο έργο του (ιταλό-γλωσσος μέχρι το 1824 ή κατά κάποιον τρόπο μέχρι το 1819), που μοιάζει ο παραγκωνισμός της μίας φάσης να μην επηρεάζει την κατανόηση της άλλης, που μοιάζει να μιλάει «ελληνικά» μόνο κατά την κορυφαία στιγμή του εθνικού αγώνα και κατόπιν να σιωπά. Αλλά πιστεύω ότι υπάρχει κι ένας ακόμα λόγος: η περίπτωση του Κάλβου θέτει επιπλέον ερωτήματα, μάλιστα άλλης τάξεως, από εκείνη του Σολωμού. Αν ο Σολωμός υπήρξε μία κορυφαία στιγμή της ποίησης, ο Κάλβος, μέσα στο μεγάλο ποτάμι του καιρού του, εκτός από ποιητής (καλύτερα: μαζί με ποιητής) υπήρξε και διανοούμενος. Ας μη μας παραξενέψει ο όρος και ας μη βιαστούμε να υπονομεύσουμε τη διαπίστωση διερωτώμενοι για το βάθος του. Ο Κάλβος, συγχρονιζόμενος με την αναδυόμενη τάση της νεοτερικής λογοισύνης, με την τάση υπέρβασης του παραδοσιακού ρόλου του λογίου, αποτελεί για

μας ένα εξαιρετικό πεδίο έρευνας για τη μελέτη της λογοισύνης στο μεταίχμιο δύο κόσμων.³ Αυτά και άλλα, πολλά και αλληλεξαρτώμενα, ερωτήματα δεν τέθηκαν σε παλαιότερες φάσεις των καλβικών μελετών. Όμως, μπορούν να τεθούν τώρα, τώρα που νέες συμβολές έρχονται να ανατρέψουν την εμπεδωμένη εικόνα και να απελευθερώσουν δημιουργικά τα ερωτήματά μας.

ΚΑΛΒΟΣ ΠΑΡΑΧΑΡΑΓΜΕΝΟΣ

Στο πλαίσιο των παραπάνω διαπιστώσεων και στην κατεύθυνση του ερευνητικού αναπροσανατολισμού, το βιβλίο του Μιχαήλ Πασχάλη, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο. Ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα* (ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013) αποτελεί μία σημαντική συνεισφορά.⁴ Ο Μιχαήλ Πασχάλης, κλασικός φιλόλογος, έχει προσφέρει εδώ και πολλά χρόνια σοβαρές και πρωτότυπες εργασίες στο πεδίο της νεότερης ελληνικής φιλολογίας και, βεβαίως, στο χώρο των καλβικών σπουδών. Στον τόμο που εδώ παρουσιάζουμε συγκεντρώνονται έντεκα μελέτες (οχτώ από τις οποίες δημοσιεύτηκαν στα χρόνια 2008-2013 και τρεις εμφανίζονται εδώ για πρώτη φορά) με επίκεντρο το έργο του Κάλβου. Ο Πασχάλης στηρίζεται όχι μόνο στην εμβριθή μελέτη του συνολικού καλβικού έργου, αλλά και στο μεγάλο πλεονέκτημα που του προσφέρει η γνώση της κλασικής γραμματείας και της ιταλικής φιλολογίας. Βασικό χαρακτηριστικό της μελέτης του είναι εκείνο που ο Ευριπίδης Γαραντού-

δης ονόμασε «φιλολογικό θετικισμό».⁵

Οι μελέτες του τόμου επιχειρούν με τρόπο συστηματικό και τεκμηριωμένο να απαντήσουν σε δύο – πολύ συχνά αλληλεξαρτώμενα – ερωτήματα: το πρώτο αφορά τη σχέση της ποίησής του (ιταλόγλωσσης και ελληνόγλωσσης) με την ιταλική ποίηση και γλώσσα, και το δεύτερο τη σχέση της ποίησής του με την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, κυρίως βέβαια με την αρχαία ελληνική γραμματεία. Αναμφίβολα, καθένα από τα δύο αυτά ερωτήματα συμπαρασύρει κι άλλα εξίσου σημαντικά: τους τρόπους επικοινωνίας του ιταλόγλωσσου με το ελληνόγλωσσο έργο του, τις διαδικασίες προσέγγισης και οικειοποίησης της ελληνικής γλώσσας κατά την ποιητική διαδικασία, τη φιλολογική του δεινότητα, τους εκδοτικούς του τρόπους κ.ά.

Δεν είναι βέβαια η πρώτη φορά που τίθενται τέτοια ερωτήματα, και ο Πασχάλης αναγνωρίζει τις οφειλές του σε παλαιότερες μελέτες, όπως του Εμμανουήλ Κριαρά, του Mario Vittì, του Filippo Maria Pontani, του Γεωργίου Ζώρα, του Νάσου Βαγενά, του Ευριπίδη Γαραντούδη κ.ά. Όμως, όπως σωστά παρατηρεί σε πολλά σημεία του βιβλίου του (βλ. π.χ. σ. 10), η κυρίαρχη «ελληνοκεντρική κατεύθυνση» των μελετών εμπόδιζε την περαιτέρω επεξεργασία των συμπερασμάτων τους και εγκλώβισε τον Κάλβο σε μία εικόνα παραχαραγμένη.

Η λεπτομερής μελέτη των παραμέτρων του πρώτου ερωτήματος, η εξέταση πολλών συγκεκριμένων περιπτώσεων και η συγκριτική διερεύνηση των δεδομένων δίνουν στον Πασχάλη τη δυνατότητα να τεκμηριώσει πειστικά τη θέση ότι «η γλώσσα των Ωδών εμφανίζει γενετική και, κατά συνέπεια, ουσιώδη εξάρτηση από τη γλώσσα της λόγιας ιταλικής ποίησης, που με τη σειρά της προσέλαβε και αφομοίωσε τη γλώσσα της κλασικής λατινικής λογοτεχνίας» (σ. 13). Ακόμα περισσότερο, ότι υπάρχει μία επικοινωνία ανάμεσα στο ιταλόγλωσσο και το ελληνόγλωσσο έργο του ποιητή (βλ. κυρίως την ενότητα «Οι ιταλισμοί των Ωδών») και ότι πάρα πολύ συχνά οι «γλωσσικές και γραμματικές αστοχίες» (βλ. σ. 54, όπου ο λόγος ειδικά για το «Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος»), οι παρατονισμοί ή η διαφοροποίηση του εννοιολογικού περιεχομένου ελληνι-

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Ο Κάλβος όπως τον φαντάστηκε και τον απέδωσε ο Οδυσσέας Ελύτης, σε σχέδιο του 1991. Ως γνωστόν, δεν έχει διασωθεί πορτρέτο με τη μορφή του.

κών λέξεων μαρτυρούν εξάρτηση από την ιταλική γλώσσα. «Οι παράδοξες ή “τολμηρές” εκφράσεις του Κάλβου, οι εκφράσεις που μας ξαφνιάζουν, συχνά προέκυψαν στην προσπάθεια του ποιητή να αποδώσει μια ιταλική έκφραση ή μια ιταλική πηγή» (σ. 102). Μελετώντας τους ιταλισμούς των Ωδών ο Πασχάλης αποδεικνύει τα στάδια της διαμόρφωσης της ποιητικής γλώσσας του Κάλβου, κυρίως εντός του ιταλικού νεοκλασικισμού, αλλά ακόμα περισσότερο το «ενιαίο» αυτής της γλώσσας, πέρα και πάνω από τη μορφή της (την ιταλική ή την ελληνική δηλαδή). «Όταν ο Κάλβος έγραφε τα ιταλικά έργα του», λέει ορθά ο Πασχάλης, «προφανώς σκεφτόταν ιταλικά και όχι αρχαία ελληνικά» (σ. 25). Αλλά και όταν επιχειρήσει να γράψει ποίηση στην ελληνική, αυτόν κυρίως τον κατακτημένο ιταλικό γλωσσικό (και άρα εννοιολογικό και ιδεολογικό) πλούτο θέλησε να μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα.

Πάντα μέσα στο πλαίσιο του πρώτου ερωτήματος, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στο γνωστό αλλά όχι εξαντλητικά μελετημένο ζήτημα της σχέσης εξάρτησης της καλβικής ποίησης από (και του δημιουργικού της διαλόγου με) τη φουσκοδική, μάλιστα με το ανολοκλήρωτο ποίημα του Φόσκολο *Le Grazie (Οι Χάριτες)*. Στο επίπεδο της γλώσσας, του μύθου αλλά και των ποιητικών εικόνων, οι Ωδές εμφανίζονται σε «διακειμενικό διάλογο» (βλ. σ. 99 αλλά και *passim*) με το έργο του Φόσκολο. Εξαιρετικά χρήσιμα είναι τα συμπεράσματα της έρευνας όσον αφορά την ειδικότερη σχέση των Ωδών με το απόσπασμα των *Χαρίτων* που ο Κάλβος είχε κρατήσει στα χαρτιά του και δημοσίευσε το 1846 στην Κέρκυρα (βλ. κυρίως τις ενότητες 7 και 8).

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, εκείνο της σχέσης της καλβικής ποίησης με την κλασική αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, ο Πασχάλης είχε να αντιμετωπίσει

την από δεκαετίες επαναλαμβανόμενη θέση για τη φιλολογική «επάρκεια» ή «εμβρίθεια» του Κάλβου, για τον «απευθείας διάλογο» του με την κλασική γραμματεία. Θυμίζει και σχολιάζει εν προκειμένω όχι μόνο τη θέση του Οδυσσέα Ελύτη για τη σχέση του Κάλβου με τον Πίνδαρο (βλ. κυρίως την ενότητα 5), αλλά και τις απόψεις πολλών μελετητών σχετικά με τον «διάλογο» του Κάλβου με την αρχαιότητα. Σε αντίθεση με την παραδεδεμένη άποψη, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «η “επανάσυνδεση [του Κάλβου] με την πατρογονική παράδοση” του Ομήρου, του Ησίοδου, του Πινδάρου και του Αισχύλου, για την οποία κάνει λόγο ο Δάλλας, δεν συνέβη ποτέ με όρους διακειμενικότητας» (σ. 23).⁶ Για να καταλήξει ότι «ο Κάλβος δούλευε περισσότερο με λεξικά και λιγότερο με αρχαία κείμενα. Αυτό προκύπτει εμμέσως από το γεγονός ότι δεν υπάρχει, στις δύο συλλογές των Ωδών, ούτε μία στροφή που να αναπλάθει συνολικά ένα αρχαίο χωρίο οποιουδήποτε ποιητή, ενώ αντίθετα υπάρχουν στροφές που αναπαράγουν χωρία του Φόσκολου. Οι καλβικές στροφές θυμίζουν περισσότερο ψηφιδωτά που συγκροτούνται από γλωσσικό υλικό ποικίλης προέλευσης» (σ. 78).

Υπάρχει, λοιπόν, σχέση του Κάλβου με την αρχαιότητα; Υπάρχει, απαντάει ο συγγραφέας, αλλά αυτή είναι «τεθλασμένη», είναι προϊόν «διαμεσολάβησης». Δεν είναι δηλαδή προϊόν άμεσης γνώσης του πρωτοτύπου, αλλά είναι αποτέλεσμα της επαφής του με τη σύγχρονη ιταλική γραμματεία, η οποία είχε με τη σειρά της αφομοιώσει τη λατινική και εκείνη την αρχαία ελληνική: «Η διακειμενική γραμμή που αφορά στη σχέση των Ωδών με την ελληνική αρχαιότητα είναι τεθλασμένη: Αρχαία Ελλάδα–Ρώμη–Ιταλία–Κάλβος» (σ. 64). Δεν γνωρίζω αν η θέση αυτή μπορεί να ισχύει στον απόλυτο βαθμό, όπως σαφώς υποστηρίζει ο Πασχάλης, αλλά δεν πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το βασικό της χαρακτηριστικό είναι αυτό. Ο Κάλβος επικοινωνεί με τον αρχαίο κόσμο όχι αυτόνομα και απευθείας, αλλά μέσω της ιταλικής λογοτεχνίας της εποχής του νεοκλασικισμού. Δεν θα είχαμε έτσι, νομίζω, καμία δυσκολία να συμφωνήσουμε με το γενικό συμπέρασμα: «Ενώ ο διακειμενικός διάλογος των Ωδών του Κάλβου με την ποίηση του Φώ-

σκολου είναι τεκμηριωμένος, αντίθετα η σχέση του με την αρχαιοελληνική ποίηση είναι ευκαιριακή και λεξιθηρική: συγχή χρήση λεξικών, ακούσματα από τον Φόσκολο, μια ευκαιριακή ματιά στο αρχαίο ελληνικό κείμενο, σίγουρα μεταφράσεις» (σ. 99). Νομίζω ότι ο αναγνώστης πείθεται γι' αυτό στο τέλος των αναζητήσεων του συγγραφέα που αφορούν την έννοια της λέξης «κυκλοδίκτος» και τον τρόπο που την «ανέσυρε» ο Κάλβος (ενότητα 4: εδώ διατυπώνονται πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις), τη «θρέπτειρα γη» (30), τις «πύλες του ουρανού» (31) ή τις «εικόνες των μελισσών» στην ποίησή του (βλ. την ενότητα 3).

Ο ΚΑΛΒΟΣ ΩΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ

Με αυτή την προκείμενη ο Πασχάλης στρέφεται κατόπιν στο ερώτημα αν είχε ο Κάλβος τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει καίρια φιλολογικά προβλήματα. Αν διέθετε δηλαδή τα όπλα και την επάρκεια να ανταποκριθεί σε ζητήματα όπως εκείνα που έθετε η ερμηνεία

ορισμένων αμφισβητούμενων χωρίων του *Βίου του Κωνσταντίνου* του Ευσέβιου, κατά τη διαμάχη των Frederick Nolan και Thomas Falconer στην οποίαν ενεπλάκη ο Κάλβος στα χρόνια του Λονδίνου (1819· βλ. την ενότητα 11). Η παρουσίαση του προβλήματος και η λεπτομερής μελέτη των κειμένων (σε αντίθεση με τις απόψεις άλλων μελετητών)⁷ στηρίζει πράγματι την άποψη ότι ο Κάλβος στην προκειμένη περίπτωση λειτούργησε μάλλον εμπειρικά και οδηγήθηκε σε «παρερμηνεία» του Ευσέβιου, προσφέροντας κακές υπηρεσίες στον φίλο του, Nolan.

Έχω, όμως, τη γνώμη ότι η θεμελιωμένη θέση του Πασχάλη για την προβληματική γνώση του Κάλβου στον τομέα της κλασικής γραμματείας, τον οδηγεί κάποιες φορές σε υπερβολικά συμπεράσματα. Η θέση του, για παράδειγμα, ότι οι διορθώσεις του Κάλβου στον *Αρχίδαμο* του Ισοκράτη, κατά τη διάλεξη του Ιουνίου του 1819 στα Argyll Rooms, ήταν άνευ αξίας («πρέπει να συμπεράνω ότι οι εν λόγω διορθώσεις, είτε εμφανίστη-

καν σε γραπτή μορφή είτε όχι, ήσαν άνευ σημασίας»: σ. 293), εφόσον δεν ελήφθησαν υπ' όψη από τους επόμενους εκδότες του *Αρχίδαμου*, νομίζω είναι υπερβολική. Πρώτον, επειδή δεν ξέρουμε ποιες ήταν αυτές, ούτε βεβαίως αν ήταν δικές του ή μετέφερε στο κοινό του θέσεις άλλων (π.χ. του Κοραή) και δεύτερον, επειδή ούτως ή άλλως αυτές δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ και άρα δεν θα ήταν δυνατόν να ενταχθούν στο corpus της φιλολογικής κριτικής. Μπορούμε δηλαδή να συμφωνήσουμε ενδεχομένως ότι «ήσαν άνευ σημασίας» (και δεν μοιάζει να είχε τα απαιτούμενα προσόντα ο Κάλβος), αλλά το επιχείρημα δεν μπορεί να είναι το γεγονός ότι αυτές «δεν ελήφθησαν υπ' όψιν», αφού δεν καταγράφηκαν πουθενά.

Το αντίστοιχο θα μπορούσα να σημειώσω και για την παρατήρησή του σχετικά με τη «μεγαλομανία» του Κάλβου, ο οποίος θέλησε να εμφανιστεί ως «ομηριστής» στις Σημειώσεις της «Ωδής στους Ιονίους» (1814). Ο Πασχάλης, αναφερόμενος (βλ. την ενότητα 6) σε μία φράση του Κάλβου στη Σημείωση 4 της Ωδής σχετικά με το νόημα του ρ. «ἔξομαι» σε έναν ομηρικό στίχο, επισημαίνει ορθά ότι ο Κάλβος σε μεγάλο βαθμό οικειοποιείται τις θέσεις του Φόσκολο ως προς τα μεταφραστικά προβλήματα του ομηρικού έργου, ειδικότερα των στίχων 43-49 της ραψωδίας Α της *Ιλιάδας*, και κυρίως του στίχου 47 («Ed in questo luogo l'èzzetai dell'originale significa *riantarsi*»). Στην εν λόγω Σημείωση, ο Κάλβος επικρίνει τις μεταφράσεις των Anton Maria Salvini και Melchiorre Cesarotti,⁸ επισημαίνει ότι ο Vincenzo Monti μετέφρασε με μεγαλύτερη επιτυχία («ha colto più nel segno»), αναδεικνύει την ορθότητα της μετάφρασης του ρ. «ἔξομαι» από τον Monti (άρα δεν εμφανίζεται να προτείνει την ορθή μετάφραση ο ίδιος) και καταλήγει παραθέτοντας τη μετάφραση του Φόσκολο. Είναι αλήθεια ότι ως προς τη μετάφραση του ρ., ο Κάλβος δεν αναφέρει τον Φόσκολο («χωρίς να κατονομάσει την πηγή του»: σ. 126), οι αναγνώστες όμως της εποχής γνώριζαν σίγουρα ότι εκείνος που είχε προτείνει παλαιότερα την ορθή μετάφραση (την οποία είχε ήδη υιοθετήσει και ο Monti) ήταν ο Φόσκολο. Μπορούμε, λοιπόν, να είμαστε σίγουροι ότι ο νεαρός Κάλβος του 1814 οικειοποιήθηκε τις ερμηνείες, τις κρί-

σεις και τις θέσεις του δασκάλου του. Αλλά, εφόσον έστειλε στον Φόσκολο την «Ωδή στους Ιονίους» προτού να δημοσιευτεί –ζητώντας του μάλιστα να μεσολαβήσει για τη δημοσίευσή της–, μπορεί να ήθελε να τον κολακέψει, ναι, όμως δεν νομίζω πως θα τολμούσε να εμφανιστεί τόσο καθαρά μπροστά του ως λογοκλόπος.⁹

Πέρα από τις δύο βασικές ερευνητικές γραμμές που διαμορφώνουν τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο (σχέση της καλβικής ποίησης με τον ιταλικό και τον ελληνορωμαϊκό κόσμο), μία ιδιαίτερη αναφορά νομίζω πως χρειάζεται η μελέτη που σχετίζεται με το πρώτο δημοσιευμένο ποίημα του Κάλβου, την ωδή *Ελπίς πατρίδος* (πρόκειται για την ενότητα 10: «Κάλβος και Γκίλφορντ: Το θέμα, τα πρότυπα και το λανθάνον ποιητικό πρόγραμμα της ωδής “Ελπίς πατρίδος”»: σ. 237-262). Όσα αναφέρονται εκεί έχουν σημασία, τόσο επειδή πολλές πτυχές του ποιήματος δεν έχουν ακόμα μελετηθεί επαρκώς, όσο και επειδή ο Πασχάλης διατυπώνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Είναι, για παράδειγμα, ορθή η παρατήρησή του ότι το ποίημα θα πρέπει να συνεξετάζεται με τις επιστολές που ο Κάλβος αντάλλαξε με τον Γκίλφορντ στο δεύτερο εξάμηνο του 1819, όπως μοιάζουν επίσης λογικές οι θέσεις του ότι η *Ελπίς πατρίδος* συνδέεται με τα δύο σονέτα που δημοσιεύτηκαν στην *Ape italiana a Londra* τον Σεπτέμβριο του 1819,¹⁰ και ότι η γλώσσα της Ωδής συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με εκείνη των *Ψαλμών*, τους οποίους ο Κάλβος μετέφραζε εκείνη την εποχή και εξέδωσε την επόμενη χρονιά.¹¹ Εν συνεχεία, ο συγγραφέας διατυπώνει δύο ενδιαφέρουσες θέσεις (α) ως προς το πώς αντιμετωπίζει ο Κάλβος τον Γκίλφορντ (αλλά και τον εαυτό του σε σχέση με αυτόν) και (β) ως προς το ποιητικό πρόγραμμα που τότε μελετούσε ο Κάλβος.

Ως προς το πρώτο θέμα. Εκκινώντας από την αναμφισβήτητη σχέση της γλώσσας του *Ελπίς πατρίδος* με εκείνη των *Ψαλμών*, όπου «υπερασπιστής είναι ο Θεός της *Παλαιάς Διαθήκης*» (σ. 257), και θεωρώντας, με βάση την αφιέρωση του Κάλβου στον Γκίλφορντ, ότι ο Ζακυνθινός θεωρεί τον Άγγλο «υπερασπιστή της Ελλάδας»,¹² σημειώνει πως «[τ]ο νόημα στους *Ψαλμούς* είναι ότι ο Θεός βοηθά, υπερασπίζεται και σώζει όσους ελ-

Μαίρη Γιόση

ΑΝ ΕΙΧΑ ΕΝΑΝ ΚΗΠΟ

Στην Άννα Γρίβα

Αν είχα έναν κήπο θα καθόμουν
το απόβραδο. Κουρασμένη.
Θα έρχονταν μυρουδιές απ' τα φυτά
που ολημερίς θα τα δασκάλευα:
να εργάζονται παρά τις αντίξοες συνθήκες,
να αντλούν απ' τα αποθέματα αν δεν έχουν νερό,
να καλοδέχονται τα πουλιά.
Αν είχα έναν κήπο θα είχα ένα μεγάλο ψάθινο καπέλο,
βρώμικα νύχια και λαστιχένια τσόκαρα.
Θα αηδίαζα με τα σκουλήκια, θα τρώμαζα με τα έντομα
κι όλοι θα έβλεπαν πως δεν μου άξιζε ο κήπος.
Μα θα τον αγαπούσα. Θα σκάλιζα το χώμα,
θα μιλούσα στις ρίζες και στα βλαστάρια,
θ' αντάλλαζα μυστικά με τους σπόρους.
Τέλος θα μάθαινα τη γλώσσα των πουλιών.
Τις γλώσσες των πουλιών θα μάθαινα.
Κάποια στιγμή, με τη ράχη στο χώμα, θα μάθαινα
το βλέμμα του ουρανού.

πίζουν σε αυτόν. Στα συμφραζόμενα της καλβικής Ωδής, οι λέξεις αποκτούν φυσικά νέα διάσταση και οι σχέσεις αναδιατάσσονται» (σ. 257). Έτσι, θα καταλήξει στη θέση ότι «[σ]το βάθος της εικόνας του Γκίλφορντ ως “υπερασπιστή” διαγράφεται ο Θεός των *Ψαλμών*. Στο βάθος της εικόνας του ποιητή διαγράφεται ο υμνωδός Δαβίδ που μεσολαβεί ανάμεσα στον λαό και στον Κύριο, που εναποθέτει τις ελπίδες του στον Κύριο» (σ. 259· πβ. σ. 261). Ο Γκίλφορντ στον ρόλο του Θεού, με άλλα λόγια, και ο Κάλβος στον ρόλο του υμνωδού Δαβίδ.

Έχω, όμως, τη γνώμη πως το σχήμα (Γκίλφορντ/Θεός: Υπερασπιστής/Λυτρωτής – Κάλβος/Δαβίδ: Υμνωδός) δεν τεκμηριώνεται, εφόσον η αφιέρωση δεν δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι ο Γκίλφορντ θεωρείται «υπερασπιστής της Ελλάδος». Στην αφιέρωση που ο Κάλβος προέταξε στην ωδή *Ελπίς πατρίδος* αναφέρεται ανάμεσα σε άλλα: «Δέξου, λοιπόν, τὸ ἐν τῇ νῦν διαλέκτῳ ποιημάτων τοῦτο ὅπως τὰ μὲν τέκνα τῶν Ἰώνων βλέποντα ὅτι σὺ ἔγινας ὑπερασπιστής, αὐτὸ ἀγαπήσωσιν· ἐγὼ δὲ τιμῶσιν σὲ τὸν ἄξιον Κυβερνήτην τῶν Μουσῶν τῆς Ἑλλάδος». Ο Πασχάλης θεωρεί (σ. 252) πως ο Κάλβος «υπενθυμίζει στον Γκίλφορντ ότι διαθέτει και αυτός εξουσία, που συνίσταται στη δύναμη της ποιήσεώς του να διαδώσει στα “τέκνα των Ἰώνων” ότι έγινε “υπερασπιστής” της Ελλάδας και έτσι να του εξασφαλίσει [= του Γκίλφορντ, δηλαδή] την αγάπη του λαού». Σε μένα φαίνεται λογικότερο, όπως νομίζω ότι και η σύνταξη επιτρέπει να καταλάβουμε, ότι ο Κάλβος με το «υπερασπιστής» εννοεί «υπερασπιστής του ποιήματος»: ότι ο Γκίλφορντ, δηλαδή, αποδεχόμενος την αφιέρωση, θα έπαιρνε υπό την προστασία του, τρόπον τινά, το ποίημα, θα του έδινε δηλαδή κύρος και κατά συνέπεια θα συνέβαλε στο να το αγαπήσουν (το ποίημα) «τα τέκνα των Ἰώνων». Από την άλλη, με την αποδοχή της αφιέρωσης εκ μέρους του Γκίλφορντ, ο Κάλβος θα «τιμούσε» τον «ἄξιον Κυβερνήτην των Μουσῶν», εκείνον που συνέβαλε στην επιστροφή των Μουσῶν στην «πατρίδα» τους.

Συνοψίζοντας, ως προς το πρώτο θέμα, νομίζω πως μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι οι επιστολές συνεξεταζόμενες με την αφιέρωση και την Ωδή επιτρέπουν να αντιληφθούμε καλύτερα το

νόμά της, ότι ο Κάλβος επιζητεί την «αιγίδα» του Γκίλφορντ, καθώς και ότι η *Ελπίς πατρίδος* υποδεικνύει (πέρα από τις ατομικές βλέψεις του ποιητή) τις καλές ελπίδες όχι μόνο για την «επιστροφή των Μουσῶν» αλλά και για την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Ως προς το δεύτερο θέμα, του «ποιητικού προγράμματος» δηλαδή του Κάλβου. Ορθά επισημαίνει ο Πασχάλης (σ. 259-261) ότι η φράση του Κάλβου «Ὡς τόσον μελετῶν ἄνα γράψω τὶ ποίημα τὴν καλλιέργειαν τῆς γλώσσης καὶ τὴν ὑψηλοφροσύνην τοῦ ἔθνους μου διατεινόμενος, ἔδωξέ (sic) μοι εὐλογον ἄνα δοκιμάσω πρῶτον διὰ ὀλίγων στίχων τὸν νοῦν τοῦ λαοῦ μου» μαρτυρεῖ μία ιδιαίτερη στόχευση της στιγμής.¹³ Παρατηρεῖ επιπλέον (σ. 260) ότι η σημαντική αυτή πληροφορία για το σχεδιαζόμενο μεγάλο ποίημα, που έδινε μία άλλη, μεγαλύτερη και μονιμότερη, διάσταση στη στροφή του στην ελληνική γλώσσα, «πέρασε απαρατήρητη από τους μελετητές». Όμως, την πληροφορία την είχε ήδη προσέξει και αναδειξεί ο Γιάννης Δάλλας το 1997, πριν δηλαδή από την ανακάλυψη του *Ελπίς πατρίδος*, ο οποίος μάλιστα διατύπωσε και μία πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση (βλ. στη συνέχεια).¹⁴

Το «ποιημάτων», δίχως αμφιβολία, ήταν η *Ελπίς πατρίδος*, αλλά ποιο να ήταν το «ποίημα» στο οποίο θα αναδείκνυε την «καλλιέργεια της γλώσσης και την υψηλοφροσύνην του ἔθνους» του; Αυτό το τελευταίο πράγματι δεν το γνωρίζουμε και πιθανότατα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το επιχείρησε όμως ο Κάλβος; Ο συγγραφέας καταλήγει (σ. 260-261): «Ἄν το 1819 ο Κάλβος είχε πράγματι τέτοιο ποίημα στο νου του και δεν επιδίωξε μόνο να εντυπωσιάσει τον Γκίλφορντ, πρέπει να υποθέσουμε ότι είτε δεν πραγματοποιήθηκε είτε ενσωματώθηκε αργότερα στη *Λύρα* και τα *Λυρικά*, με τις αυτονήτες προσαρμογές». Με την υπόθεση αυτή, οπωσδήποτε, δεν μπορεί να διαφωνήσει κανείς, ίσως όμως να είναι επίσης δυνατή και η διατύπωση μιας άλλης. Ενώ δηλαδή ότι θα άξιζε να διερευνηθεί μήπως τα σπέρματα αυτού του μεγαλύτερου «ποιήματος» μπορούν να εντοπιστούν στα (ή να συσχετιστούν με τα) σπαράγματα εκείνα που γνωρίζουμε ως «Ἀπόσπασμα ἀτίτλου ποιήματος».

Το «Ἀπόσπασμα», το οποίο μας γνώρισε ο Mario Vitti, το 1960,

δεν έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια,¹⁵ αλλά δεν νομίζω πως θα ήταν αβάσιμη η τοποθέτησή του στα χρόνια που μας απασχολούν: όχι μόνο γιατί στην αρχή του *Ελπίς πατρίδος* διαβάζουμε «Ἐὐλαβῶς, τρέμων, ρίπτω / πρῶτην βολάν τὰ δάκτυλα / ἐπὶ τὴν ἀργυρόχορδον / πάτριον κιθάραν» (άρα, αν αυτό μπορεί να έχει για μας δεσμευτική σημασία, δεν είχε συνθέσει πιο πριν στα ελληνικά), αλλά και γιατί μάλλον δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η υπόθεση ότι ο «ιταλός» Κάλβος της περιόδου πριν το 1816, την ώρα δηλαδή που συνέθετε τις ιταλικές τραγωδίες του, σχεδίαζε ένα ελληνικό ποίημα. Στην προοπτική, λοιπόν, μίας αναχρονολόγησης του «Ἀποσπάσματος», θα μπορούσε ενδεχομένως να εξεταστεί η υπόθεση του συσχετισμού του με το «ποίημα» που σχεδίαζε ο Κάλβος κατά την περίοδο του Λονδίνου. Όπως αναφέρθηκε, η υπόθεση έχει ήδη διατυπωθεί από τον Δάλλα, το 1997, πριν από την ανακάλυψη του *Ελπίς πατρίδος*, ο οποίος παρατηρούσε σχετικά με τη χρονολόγηση και τη γενικότερη θέση του μέσα στην καλβική παραγωγή: «[το “Ἀπόσπασμα”] πρέπει να χρονολογείται πριν από τα γεγονότα του ’21, προς το τέλος πιθανότατα της αγγλικής του περιόδου ή προς την αρχή της δεύτερης φλωρεντινής του περιόδου (1819-1820). Θα μπορούσε μάλιστα να ταυτιστεί με την ιδέα του ποιήματος που προανήγγειλε στον Γκίλφορντ [...]». Ο Δάλλας έκανε, λοιπόν, σαφή διάκριση ανάμεσα στο μεγάλο ποίημα (που ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με το «Ἀπόσπασμα») και στο «“δι’ ὀλίγων στίχων” που έγραψε και τύπωσε και του αφιέρωσε (Νοέμβριος 1819)», το οποίο όμως ακόμα τότε κανείς δεν ε γνώριζε.¹⁶

Στο φως των νέων δεδομένων, μιας και όλες οι υποθέσεις για τη χρονολόγηση του «Ἀποσπάσματος» διατυπώθηκαν πριν από το 2003, πριν δηλαδή από τον εντοπισμό του *Ελπίς πατρίδος*, νομίζω πως το θέμα θα έπρεπε να ξανασυζητηθεί. Ορισμένα δεδομένα του «Ἀποσπάσματος» θα μας το επέτρεπαν ίσως. Η αναλυτική αναφορά στο αρχαίο παρελθόν (ένα αντίστοιχο σχήμα είχε υιοθετήσει και στην «Ὡδή στους Ἰονίους») είναι στοιχείο γνώριμο,¹⁷ ενώ η αναφορά στα σύγχρονα πολεμικά κατορθώματα και η σύγκριση των νέων με τους αρχαίους ἔλληνες (επίσης γνωστά μοτίβα της ποίη-

σής του) θα μπορούσε να αποδεσμευτούν από την επανάσταση και να συνδεθούν με τους αγώνες των Σουλιωτών ή με τα γεγονότα της Πάργας.¹⁸

ΠΟΘΕΝ Η ΓΟΗΤΕΙΑ

Η αλήθεια των υποθέσεων μένει να ελεγχθεί και οι νέες ερευνητικές κατευθύνσεις χρειάζεται να υπηρετηθούν ακόμα περισσότερο. Πέρα, όμως, από τα επιμέρους, επιστρέφοντας στη συνολική εικόνα, πιστεύω πως το *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο* θα αποτελέσει μία σημαντική στιγμή στην αναπροσανατολισμένη και χειραφετημένη, εντέλει, μελέτη του Κάλβου, καθώς προωθεί με τεκμηριωμένο τρόπο και με έμπεδη γνώση τη μελέτη κρίσιμων παραμέτρων της ποιήσεώς του.

Και δεν κινδυνεύει, θα αναρωτηθεί ίσως κάποιος, να απολεσθεί η «μαγεία» της ποιήσεως στο «τραπέζι του ανατόμου»; Οπωσδήποτε, όχι. Η αναζήτηση των πηγών, η λεπτομερής εξέταση και η υπομονετική αναδίφηση στη διαδικασία οικειοποίησης των επιδράσεων δεν σχετίζονται με την αισθητική αξία της ίδιας της ποιητικής δημιουργίας. Ποιητής δεν γίνεται εκείνος που «συλλέγει» λέξεις, εικόνες και μοτίβα, εκείνος «που δέχεται επιδράσεις». Ο συγγραφέας δεν επεκτείνεται σε αυτό το ζήτημα, είναι σίγουρο όμως ότι αυτή είναι η θέση του, όπως τη σημειώνει στην κατακλείδα της εισαγωγής:

Η προσέγγιση της ποιήσεώς του υπό το πρίσμα των όσων ανέφερα παραπάνω [...] δεν μειώνει τη σημασία και την αισθητική αξία των Ωδών, αλλά ανανεώνει τον προβληματισμό γύρω από τις αφετηρίες και τις προϋποθέσεις της δημιουργίας τους. Όσο περισσότερα γνωρίζουμε για την ποίηση αυτή, τόσο καλύτερα την κατανοούμε. (σ. 10)

Είναι σίγουρο ότι η αναστροφή του οποιουδήποτε με τη λογοτεχνία (με όποιον τρόπο κι αν αυτή γίνεται) δεν μπορεί να παραγάγει λογοτεχνικό αποτέλεσμα αν λείπει η ποιητική ικανότητα, αν λείπει η ένταση του λόγου, αν λείπει το προσωπικό ύφος. Ο Πασχάλης σημειώνει, μέσα σε άλλα συμφραζόμενα, την ωραία παρατήρηση του Ελύτη, ο οποίος μιλούσε για τις «φραστικές μονάδες αυτοδύναμης

ακτινοβολίας, όπου ο συνδυασμός ο ηχολογικός συμπίπτει με τον νοητικό σε τέτοιο σημείο, που δεν ξέρεις τελικά εάν η γοητεία προέρχεται απ' αυτό που λέει ο ποιητής ή από τον τρόπο που το λέει» (σ. 107). ■

¹ Για μία αναλυτικότερη εικόνα βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Κάλβος κι άλλη μια φορά». *Συνοπτικό χρονολόγιο, αναλυτική εργογραφία και επιλεγμένη βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου*, εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2007, σ. 21-45.

² Βλ. ενδεικτικά την κριτική που άσκησε ο Νάσος Βαγενάς: «Σχόλια στον Κάλβο», *Παργασσός*, τ. 14 (1972), σ. 453-465 και (κυρίως) «Η παραμόρφωση του Κάλβου», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Κάλβου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1999 (α' έκδοση 1992), σ. 293-315.

³ Για ορισμένες πλευρές αυτής της συζήτησης, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στις εργασίες μου: «Ο πληκτικός κατάλογος των προγόνων». Μεθοδολογικά ζητήματα για τη μελέτη της επτανησιακής ιστορίας», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, τχ. 17 (2011), σσ. 155-187. *Στον δρόμο για τις πατρίδες: Η Αρε italiana – ο Ανδρέας Κάλβος – η ιστορία*, Μουσειό Μπενάκη, Αθήνα 2010 (βλ. κυρίως το πέμπτο κεφάλαιο: «Κοιτάζοντας πίσω: οι άνθρωποι είναι η ιστορία τους ή η δική μας;»: σ. 317-396). «Ποιητής, μα όχι μόνο: ο Κάλβος στην ιστορική του στιγμή», *Νέα Εστία*, τ. 174, τχ. 1859 (Οκτώβριος 2013), σσ. 474-484.

⁴ Βλ. σχετικά: Ευριπίδης Γαραντούδης, «Μια καίρια συμβολή για την κατανόηση του Κάλβου», *The Athens Review of Books*, έτ. 5, τχ. 50 (Απρίλιος 2014), σ. 51-52. Βαγενάς, «Ο Κάλβος εκ νέου», εφ. *Το Βήμα*, 15 Ιουνίου 2014.

⁵ Γαραντούδης, «Μια καίρια συμβολή για την κατανόηση του Κάλβου», *ό.π.*, σ. 52.

⁶ Για τη θέση του Γιάννη Δάλλα, βλ. *Ο κλασικισμός του Ανδρέα Κάλβου. Η αρχαία βάση και η υπέρβασή της*, εκδ. Σοκόλη - Κουλεδάκη, Αθήνα 1999, σ. 19-34.

⁷ Βλ. σ. 269-270 (και σημ. 11 και 12) όπου αναφέρονται οι απόψεις των Σ.Α. Σωφρονίου, Γεωργίου Ζώρα και Γιώργου Ανδρειωμένου.

⁸ Ο Πασχάλης σημειώνει (σ. 127) ότι «αρχικά, ο Κάλβος προβάλλει τη δική του μετάφραση σε βάρος της μετάφρασης του Salvini», αλλά ο Κάλβος δεν μετέφρασε, όπως φαίνεται από την τρίτη στροφή της «Ωδής στους Ιονίους» και όπως σημειώνει και ο ίδιος Κάλβος («squarcio tolto di rianta da Omero»). Το σημειώνει σε άλλη στιγμή και ο συγγραφέας (σ. 130: «η μετάφραση του Κάλβου είναι μια σύντομη περιλήψη της ομηρικής σκηνής»).

⁹ Στην ανάλυση της συζήτησης του Κάλβου με τον Φόσκολο σχετικά με την «Ωδή στους Ιονίους», θα ήθελα να επισημάνω ακόμη δύο σημεία. Το ένα αφορά την παρατήρηση του συγγραφέα (σ. 140-141) ότι ο Κάλβος «δεν φαίνεται να επιδοκιμάζει την επιμονή του Φόσκολου να ξαναδουλεύει αδιάκοπα τους στίχους του». Νομίζω ότι μάλλον πρόκειται για ένα αστείο μεταξύ φίλων, που δείχνει ίσως την αδημονία του νεότερου, παρά ότι μαρτυρεί μία κριτική στον τρόπο εργασίας του μεγαλύτερου. Εκτός του ότι αυτό θα έμοιαζε άτοπο (πώς να κατακρίνεις τον τρόπο εργασίας εκείνου που είναι το ίνδαλμά σου;), θα μπορούσαμε να θυμηθούμε ότι ο Codice Ferrajoli 694 της Βατικανής, που περιέχει, μεταξύ άλλων, υλικό των *Δαναΐδων* και του *Θηραμένη*, μαρτυρεί αδιάκοπη και πολλαπλή επεξεργασία των δύο κειμένων (βλ. πρόχειρα: Αρβανιτάκης, «Ο *Θηραμένης* του Ανδρέα Κάλβου: ένα αθέλητο work in progress», *Τα Ιστορικά*, τ. 29, τχ. 57 (Δεκέμβριος 2012), σσ. 345-366: 361-364). Το δεύτερο αφορά τη συμπερίληψη στη Σημείωση 2 της «Ωδής στους Ιονίους» στίχων των *Χαρίτων* του Φόσκολο και

την παρατήρηση του Πασχάλη (σ. 139) ότι ο Κάλβος «προχώρησε στη “δημοσίευση” του συγκεκριμένου αποσπάσματος [των *Χαρίτων*] χωρίς την έγκριση του Φόσκολου». Όμως, όπως κι αν ερμηνεύσουμε την πρωτοβουλία αυτή, γεγονός παραμένει ότι ο Κάλβος δεν δημοσίευσε την Ωδή του (και μαζί τους στίχους των *Χαρίτων*), αλλά την έστειλε πρώτα στον Φόσκολο, ζητώντας τη γνώμη του. Δεν γνωρίζουμε την εντύπωση που έκανε στον τελευταίο η προοπτική δημοσίευσης των στίχων του, όμως στην απαντητική του επιστολή (17 Δεκεμβρίου 1815), με την οποία έκρινε αυστηρά την αξία της Ωδής, δεν αναφέρθηκε καθόλου στο θέμα.

¹⁰ Ο Πασχάλης, αναλύοντας τα μοτίβα των ποιημάτων μιλάει περισσότερο για σχέση εξάρτησης του Κάλβου από αυτά, κυρίως από το πρώτο. Ίσως όμως, η ένταση του επιχειρήματος να έπρεπε να μειωθεί από το γεγονός ότι ορισμένα μοτίβα (βάρβαρα νέφη, νύχτα/αχτίδα ήλιου, επιστροφή των Μουσών κ.λπ.) είναι μάλλον κοινοί τόποι, ενώ άλλα δεν αντιστοιχίζονται (βλ. σ. 244).

¹¹ Το τελευταίο ζήτημα έχει από παλιότερα αναδειχτεί: βλ. σ. 254-255. Δεν νομίζω όμως ότι είναι πειστικές όλες οι πτυχές της συζήτησης. Βλ. ενδεικτικά το θέμα των στίχων «τῶν ὕδατι διψούντων / ἐξ Ἰππουκρήνης» (σ. 254).

¹² Βλ. σ. 257-258: «Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει είναι σε τι συνίσταται η ιδιότητα του Γκίλφορντ ως “υπερασπιστής”. Συνεκτιμώντας την “αγάπη” του Γκίλφορντ για την Ελλάδα, που ο Κάλβος την χαρακτηρίζει πατρίδα του “δυνάμει αρετής”, το μόνο λογικό συμπέρασμα είναι ότι ο Κάλβος εννοεί “υπερασπιστής της Ελλάδος”».

¹³ Η φράση προέρχεται από την επιστολή του προς τον Γκίλφορντ, στις 21 Νοεμβρίου 1819, εκείνη στην οποία ζητούσε να του επιτρέψει να του αφιερώσει την ωδή *Ελπίς πατρίδος*.

¹⁴ Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί. Η Λύρα - Λυρικά - Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος*, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Δάλλας, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 1997, σ. 37.

¹⁵ Οι απόψεις των μελετητών ποικίλουν. Ο Βίτι αρχικά (1960, 1962) το τοποθέτησε στο 1811, θεωρώντας ότι πρόκειται για την canzone που έγραψε ο Κάλβος για τον Ναπολέοντα, ο Ζώρας (1969, 1970) το τοποθέτησε στον Απρίλιο του 1821, θεωρώντας ότι γράφτηκε αμέσως μόλις ο

Κάλβος πληροφορήθηκε την έκρηξη της επανάστασης στην Ελλάδα, ενώ ο Bruno Lavagnini (1972) το αποσυνέδεσε από τον Ναπολέοντα, τοποθετώντας το στα 1813-1814/1815. Ο Βίτι επανήλθε (1972) αντικρούοντας την υπόθεση του Ζώρα, σημειώνοντας ότι «και από υφολογική άποψη, [...] το απόσπασμα είναι πολύ προγενέστερο από το 1821», αλλά μην προχωρώντας πλέον σε ακριβέστερες προτάσεις. Ο Βαγενάς, τέλος, επιχείρησε (1993, 1994) να διορθώσει την υπόθεση του Ζώρα, τοποθετώντας το μεν στις αρχές Απριλίου του 1821, αλλά συνδέοντάς το όχι με την έκρηξη του Αγώνα στην Ελλάδα αλλά με την (προγενέστερη χρονικά) εξέγερση του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Ηγεμονίες. Για τις υποθέσεις βλ. Mario Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Istituto Universitario Orientale, Νάπολη 1960, σ. 13-16 και 52-53. Vitti, «Απόσπασμα από άτιτλο ποίημα (1811) του Ανδρέα Κάλβου», *Νέα Εστία*, τ. 72, τχ. 842 (1 Αυγούστου 1962), σ. 1084-1086. Ζώρας, «Ανδρέου Κάλβου, Απόσπασμα αγνώστου ποιήματος», *Παργασσός*, περ. Β', τ. 11, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1969), σ. 511-535: 515-528 [ανάπτυξη: *Νέα Καλβικά*, Αθήνα 1970, σ. 29-31]. Vitti, «Το απόσπασμα από άτιτλο ελληνικό ποίημα του Κάλβου», *Ελληνικά*, τ. 25 (1972), σ. 434-440. Bruno Lavagnini, «La prima poesia in Greco di Andrea Calvo», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 47, Αθήνα 1972, σ. 199-210 [& 210-217]. Βαγενάς, «Για μια νέα χρονολόγηση του *Ιππία*», *Αντί*, περ. Β', τχ. 510 (18.12.1992-14.1.1993), σ. 12-14. ο ίδιος, «Για μια νέα χρονολόγηση του “Αποσπάσματος”», *Πρακτικά Δωδεκάτου Συμποσίου Ποίησης*, Αχαϊκές εκδόσεις, Πάτρα 1994, σ. 339-343. Βλ. και την επόμενη υποσημείωση.

¹⁶ Για την υπόθεση του Δάλλα: Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, *ό.π.*, σ. 33-39: 37.

¹⁷ Ο Δάλλας (Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί*, *ό.π.*, σ. 34) τονίζει ότι η αναφορά στο αρχαίο παρελθόν γίνεται «από την οπτική γωνία του παρόντος». Πβ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, *ό.π.*, σ. 375-376.

¹⁸ Ίσως να έχει κάποια σημασία η πληροφορία ότι ήδη το 1810-1811 ο Φόσκολο σκόπευε να γράψει ένα βιβλίο «για τον πόλεμο του Αλή πασά εναντίον των Σουλιωτών» και συγκέντρωνε σχετικά βιβλία: ένα απ' αυτά ήταν και η *Ελληνική Νομαρχία*. Για τις λεπτομέρειες βλ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, *ό.π.*, σ. 378-385.

Μαίρη Γιόση

[ΣΤΟΝ ΔΥΝΑΤΟ ΑΕΡΑ...]

Στον δυνατό αέρα
ένα πουλί αμφιβάλλει
Κι αν είναι το ακίνητο
κέντρο του κόσμου;